

ТУРБАН ВІКТОРІЯ ВІКТОРІВНА

доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка, м. Київ

КОНЦЕПТ «ОСОБИСТОСТІ» З ПОГЛЯДУ ТЕОРІЇ ІСТОРІЇ ПОНЯТЬ

У статті досліджується становлення та розвиток поняття «особистість». Шляхом використання методологічного підходу філософської субдисципліни «історія понять», розкрито історичний контекст становлення поняття «особистість». Зокрема в статті проаналізовано уявлення про особистість, які мають місце в українській богословській і філософській думці. Досліджено особливості трактування поняття «особистість» у психологічних школах. Конкретизовано домінантні трактування поняття «особистість». Дослідження поняття «особистість» в історичному контексті актуалізувало особливу увагу до антропологічних уявлень, властивих постмодерній культурі. Проаналізовано сув'язні поняття, які набули вжитку в психології, – «ідентичність», «роль», «гра». У статті обґрунтовано висновок: сучасна культура веде до радикальної зміни традиційних уявлень про особистість, які постали в ХХ столітті.

Ключові слова: *особистість, поняття «особистість», становлення, розвиток, історія понять.*

Постановка проблеми

У процесі розвитку психологія виробила низку понять і категорій, котрі описують і витлумачують психологічні феномени. Галузі психології – соціальна, когнітивна, вікова та педагогічна психології – використовують ряд додаткових понять, які, проте, не суперечать базовим поняттям і категоріям. Одним із таких ключових понять психології є поняття «особистість».

Розвиток філософської субдисципліни «історія понять» базується на очевидній тезі: будь-яке поняття є історичним. Це означає, що усяке поняття виникає на певному етапі розвитку науки і проходить, зазвичай, тривалий період становлення. Здобувши ж визнання наукової громадськості, поняття починає сприйматись як саме собою зрозуміле і використовується в наукових текстах без додаткових уточнень і пояснень.

Разом із тим, історія понять акцентує увагу на тому, що усталені поняття відображають дух епохи, в яку відбулося їх зародження, а подальші тлумачення потрапляють у залежність від додаткових конотацій, визначених науковим поступом.

Наступним важливим аспектом, якому приділяє увагу історія понять, є вплив культури на становлення поняття. Адже поняття відображає не лише певний етап розвитку науки, а й загальний культурний контекст. Саме культура веде до потрапляння певного феномена до наукового поля зору, тобто його постання як предмета наукового дослідження. Культура, акцентуючи увагу на феномені, робить його темою низки рефлексій – правової, релігійної, публіцистичної, мистецької тощо. Поряд із цими рефлексіями постають і наукові дослідження. І якщо мистецтво, скажімо література, освоює певний феномен, базуючись на притаманних йому методах, то наука так само його освоює, але вже шляхом використання наукових методів дослідження. Таким чином, історія понять ставить питання про дослідження поняття в загальному культурному контексті, розкриваючи взаємозв'язки наукових досліджень з іншими культурними та соціальними процесами. Показовий приклад: зрозуміти становлення біхевіоризму, зокрема притаманні йому поняття і дослідницькі підходи, абсолютно неможливо, якщо не брати до уваги загальний контекст розвитку масового суспільства і властиві йому риси. Біхевіоризм став відповіддю на виникнення феномена, який був повною мірою не оприявлений до початку ХХ століття. Так само загальний соціокультурний контекст простежується й у виникненні фрейдизму, який був, по-перше, відповіддю на ускладнення внутрішнього світу людини, по-друге – аналізом нових соціальних практик, що набули поширення, знову ж таки, в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Таким чином можна бачити, що методологічний підхід, запропонований історією понять вирізняється евристичністю і має важливе значення для історії психології.

Як ми вже зазначали, «особистість» є ключовим поняттям психології. У цій статті ми ставимо за мету дослідити становлення цього поняття, базуючись на методологічному підході історії понять. Маючи **об'єктом** дослідження поняття «особистість», **предметом** виступатиме історичний контекст становлення цього поняття. Ми ставимо наступні **завдання**:

- дослідити уявлення про людини, які існували у філософії та науковій думці до постання поняття «особистість»;
- розкрити конотації поняття особистість, які існують в культурі;
- виявити вплив останніх на розуміння і вжиток поняття «особистість».

Реалізація поставленої мети та завдань уможливить глибше розуміння становлення поняття «особистість» і конотації його вжитку.

Виклад основного матеріалу дослідження

Розвиток української психологічної думки і психологічної науки відбувався в загальному контексті європейської культури та науки. Філософські та богословські праці українських авторів доби середньовіччя відображають принципові запити про бутійний статус людини, природу душі та духовного життя. Вже праця Іларіона «Слово про закон і благодать» засвідчує, що предметом богословської думки Русі були найскладніші філософські та теологічні питання. Особливістю «Слова» є аналіз відмінності між двома релігійними традиціями, з якими була знайома Русь, – християнством і юдаїзмом. Культурний обмін з іншими європейськими країнами, насамперед з Візантією, та країнами Сходу, де утвердився іслам, і Хозарським каганатом, в якому панівною релігією був юдаїзм, зумовив живі контакти зі згаданими релігійними практиками. Полірелігійність Києва, в якому була велика юдейська громада, уможливила богословські дебати, гострота яких сумірна з полемічністю «Діань апостолів», працями Августина Блаженного та Тертуліана. Іларіон звертається до принципового розрізнення між християнством і юдаїзмом – питання про статус закону, представленого у Ветхому Завіті, та благодаті, про яку йдеться в Новому Завіті. За цим аналізом постає питання про людину та її життєві практики. Перша теза Іларіона, яка має психологічне значення, є наступною: світ, в якому живе людина, є «гріховним». За цією тезою Іларіона постає бачення відносин «людина – природа» як конфлікту, в якому людина

приречена на поразку. Друга теза Іларіона: гріховність світу є наслідком гріховності людини; причому остання є її несвідомим вибором. Ця теза відкриває простір для міркувань про детермінованість світу людською свідомістю (1) і про спроможності свідомості уможливити оптимальний для людини вибір (2). Як можна бачити, обидві теми набули розвитку тільки в ХІХ і ХХ століттях, коли постала трансцендентальна філософія, а Б. Кримським на основі аналізу здобутків квантової механіки, були сув'язно досліджені гносеологічні й онтологічні питання. Третя теза Іларіона: закон постає як необхідний засіб життя людини в неадаптивних умовах. Таким чином, закон – сукупність суто культурних норм – постав як антитеза природі. Четверта теза Іларіона: благодать є засобом трансформації і людини, і природи за посередництва інтенцій, які мають більше силу, аніж закони природи. П'ята теза: вічне життя, яке проголошується метою християнського вчення, ставить питання про готовність людини до його опанування. Бо ж очевидним є питання: а чи здатна людська душа, охоплена мирськими пристрастями, до буття у вічності? Показово, що всі ці питання, які так радикально поставлені Іларіоном, були повторно досліджені українськими філософами вже в ХХ столітті (М. Бердяєв, Л. Шестов).

У добу Відродження українські автори звертаються до гуманістичної традиції. Павло Русин із Кросно, базуючись на неоплатонічному вченні, знімає протиставлення природи та людини. За його міркуваннями, людина спроможна на гармонійне існування в природному середовищі. Задля цього вона має пізнати закони природи, узгоджуючи свою діяльність із її веліннями. У працях Станіслава Оріховського, зокрема в його «Повчаннях», ставиться низка соціальних питань. Головну увагу автор приділяє темі обов'язку соціальних еліт перед суспільством. За Оріховським, еліта зобов'язана опанувати найвищі гуманістичні цінності й керуватися ними, поширюючи в такий спосіб нові взірці соціальної поведінки. Дискурс Павла Русина з Кросно відповідає головним інтелектуальним здобуткам італійського Відродження. А головні ідеї Оріховського – ідеям представників Північного Відродження (Т. Мор, Еразм Роттердамський). У добу Бароко винятковий вплив на розвиток української інтелектуальної традиції справив Григорій Сковорода. Він висловлює низку ідей, суголосних Павлу Русину з Кросно. Зокрема прагнув до синтезу античної та християнської світоглядної традицій. Гуманістичні ідеї Сковороди, які набули поширення, зумовили постання особливого українського інтелектуального руху – сковородинство. Головні ідеї сковородинства відображені в текстах М. Котляревського та В. Гоголя.

Осередком гуманістичних традицій була Києво-Могилянська академія. Визначальний вплив на весь подальший розвиток інтелектуальної традиції України та Росії справив Памфіл Юркевич,

учнем якого став Володимир Соловйов. Саме праці В. Соловйова започаткували нову релігійну філософію. У текстах М. Бердяєва, Л. Шестова та Б. Кістяківського використовується поняття «особистість». Це поняття постає в онтологічному, етичному та соціальному сенсах. Наріжним каменем персоналізму М. Бердяєва є «виправдання творчості». За міркуваннями М. Бердяєва, творчість – це є вирішувальна риса людини. Відповідно, творчість постає покликанням і етичним обов'язком людини. На відміну від юдейської традиції, яка акцентує увагу на виконанні закону, християнство, наголошує М. Бердяєв, ставить людину перед необхідністю творчої самореалізації та перетворення світу. Як можна бачити, в персоналізмі М. Бердяєва набули нового розвитку ідеї, висловлені в «Слові» Іларіона. Персоналізм М. Бердяєва має принципове значення для психологічної теорії. Саме в персоналістичному вченні концепт творчості набуває онтологічного, етичного й естетичного обґрунтування. Беручи до уваги антропологічні висновки, які в ХХ столітті були зроблені з теорії Ж. Лакана, персоналізм М. Бердяєва постає антитезою, яка акцентує цілісність особистості та її покликання до творчості. Ситуація Постмодерну веде до радикальної акцентуації особистості в онтологічному сенсі, але водночас відкриває простір і для анігіляції особистості. Персоналістичне вчення М. Бердяєва постає обґрунтуванням творчої індивідуальності особистості, але й уможливорює конструювання концепту цілісної особистості, який є актуальним у культурі Постмодерну.

У ХХ столітті концепт «особистості» набув не тільки філософського а й суто наукового розвитку в рамках психології. У працях Г. Челпанова та С. Рубінштейна особистість аналізується в рамках неокантіанського підходу. Зокрема Г. Челпанов започаткував експериментальні дослідження апріорності сприйняття. Важливе значення має досвід Г. Челпанова з популяризації психології. Його підручник з психології для ланки середньої освіти був покликаний зробити психологічні здобутки фактом соціальної свідомості. У працях С. Рубінштейна інтроспекція та рефлексія особистості обґрунтовуються як провідні психічні функції.

Позитивістський теоретико-методологічний підхід до вивчення особистості був реалізований українськими науковцями в рамках психології діяльності (Г. Балл, Г. Костюк, О. Леонт'єв, Є. Машбиць В. Семиченко та ін.); теоретико-методологічні положення генетичної психології (С. Максименко); теоретичні положення раціогуманістичної орієнтації в методології людинознавства (Г. Балл та ін.); концепції особистості (І. Бех, С. Максименко, Н. Чепелева, та ін.), поняття цілісності психіки (М. Савчин, Е. Сайко, Т. Яценко та ін.); теоретичні положення цілісного підходу до вивчення особистості (І. Вітенко, Н. Завацька, А. Коваленко, В. Роменець, С. Рубінштейн та ін.); критерії розвитку суб'єктності (А. Борисюк, О. Осницький, Н. Пророк,

О. Саннікова, Є. Сергієнко, Н. Чепелева, Г. Цукерман та ін.); поняття розвитку (В. Зінченко, Г. Костюк, Г. Ложкін, Н. Чупрікова та ін.); поняття організації і системи у контексті розвитку особистості (С. Гарькавець, Л. Карамушка та ін.); системно-структурний підхід до процесів розвитку особистості (І. Ващенко, О. Кононенко, Л. Сердюк, М. Холодна, О. Шевяков та ін.); особистісний аспект й цілісність буття (О. Єременко, М. Журба, Т. Титаренко та ін.), концептуальні положення самосвідомості особистості (М. Боришевський, Ж. Вірна, Л. Пілецька, П. Чамата та ін.); рефлексивно-психологічні аспекти самосвідомості (О. Бондаренко, В. Бочелюк, З. Ковальчук, Ю. Швалб та ін.). У працях В. Роменця обґрунтовано, що вирізнявальною характеристикою особистості є «вчинок». Показово, що основні конотації теорії вчинку дотичні до персоналістичної концепції М. Бердяєва. У ситуації Постмодерну актуальності набуває раціогуманістична парадигма особистості та соціально-психологічних процесів, обґрунтована Г. Баллом. За міркуваннями Г. Балла, подальший розвиток психології – базовою цінністю для якої є особистість – можливий лише на основі актуалізації гуманістичного світогляду.

Нині розвиток поняття «особистість» найтіснішим чином пов'язаний із культурою Постмодерну. Гра, роль, ідентичність – це концептуальні метафори, які автентично відображають культуру Постмодерну. Як ключові слова наукової мови, ці метафори визначають і трактування дійсності. Згадані метафори мають онтологічні, аксіологічні та етичні конотації. Теорія і практики трансгуманізму узгоджуються з концептуальними метафорами Постмодерну. Постмодерн автентично розкривається через призму феномена трансгуманізму. Аналіз феномена уможлиблює розуміння найновіших тенденцій нашої культури й показує, як ці тенденції позначаються на науковій мові, а також – як наукова мова легітиміє культурні трансформації. Поняття «ідентичність» невимушено вписалося до нашого політологічного дискурсу. Як і інші концептуальні метафори – «гра», «роль», – поняття «ідентичність» використовуються з довільністю, яка і дивує, і жахає водночас. «Гра», «роль», «ідентичність» – це постструктуралістські метафори, які мають використовуватися тільки в рамках, звісно, постструктуралістської деконструкції. Однак, дуже часто ми натрапляємо на ці поняття і тоді, коли провадиться елементарний структурний аналіз. Звісно, ідеться не про приголомшливий ступінь теоретико-методологічного здичавіння. Аж ніяк. Ідеться про те, що постмодерністська термінологія, шляхом моделювання мови, остаточно і безповоротно визначила мисленнєві рамки. Поняття і метод – це не лише інструмент, яким володіє дослідник, а й сприйнятева рамка, яку дослідник приймає до власної свідомості, ставлячи рамки і власному пізнанню, і власній самосвідомості. Мова – не лише засіб відображення свідомості, а й спосіб конструювання

свідомості. Переможна хода постмодерністської мови – це і є перемога постмодернізму [1].

Феномени трансцендентальної медитації, трансгуманізм (тощо) автентично свідчать про трансформацію образу людини в ситуації Постмодерну. Людина піддається анігіляції. Ця ситуація актуалізує проблему антропологічних досліджень. Постмодерна ситуація радикально вступає в протиріччя з культурними феноменами Модерну – єдина нація, єдина мова, єдина громадянська ідентичність тощо. Всі ці феномени піддаються анігіляції [2].

Сучасна наука переживає теоретико-методологічну кризу, пов'язану, по-перше, з істотною зміною реальності, а по-друге, з лінгвістичним поворотом в гуманітарних науках. Дослідження, шляхом використання методів «історії понять», свідчить про актуалізацію низки нових понять: дискурс, гра, ідентичність. Показано, що класичні соціальні науки базуються на концепті «приналежності» (етнічної, релігійної, мовної, статевої тощо). Натомість, в умовах Постмодерну, концепт «приналежності» змінюється концептом «ідентичності». Концептам «роль», «гра» й «ідентичність» властива сутнісна довільність. Кожен з концептів відображає вільну орієнтацію на прийняття гри, ролі та ідентичності. Така ситуація Постмодерну знімає традиційні соціальні протиріччя. Однак політика ідентичності опиняється залежною від дискурсивних впливів. Водночас, ідентичності, котрі базовані на ситуативній грі, – нестабільні. Кризові умови неминуче призводитимуть до регресу ідентичностей.

На особливу увагу заслуговує концепт «плинної ідентичності», що був запропонований американським філософом Джудіт Батлер. «Плинна ідентичність» є не запереченням, а навпаки – радикальним поглибленням концепту ідентичності. Згідно з міркуваннями Батлер, ідентифікація суб'єкта відбувається не на есенціальній, а суто ситуативній основі. (Як можна бачити, в логіці Батлер помітним є істотний вплив необіхевіористської методології.) Скажімо, Батлер висловлює таку максиму: «немає жодної гендерної ідентичності за межами проявів гендера», тобто – стать є «позбавленою онтологічного статусу», якщо відсутні акти, за посередництва яких вона маніфестує власну реальність [3]. Есенціальний підхід у політиці ідентичності, доводить Батлер, призводить до формування квазіесенціальних ідентичностей, що примножує культурний нонсенс і дискредитує саму таку політику. Суть концепції, яку запропонувала Батлер, полягає у відмові од есенціального підходу; базою для маніфестації ідентичності має стати тільки ситуація, яка спричиняє певні прояви статевої поведінки, і саме ці прояви далі мають набувати дискурсивного представлення. Цілком очевидно, що ситуації завжди змінюються, а отже – змінюється і поведінка. Відповідно, мова про сталі ідентичності втрачає будь-який сенс; залишається тільки «калейдоскоп» ситуативної поведінки та самоусвідомлень суб'єкта в мінливих

ситуаціях. Фактично, Батлер провадить мову про «безґрунтовність обґрунтування», висуваючи в підсумку концепт «квір-ідентичності» (від англ. Queer – дивний, чудний, чудернацький). Безперечно, філософія Батлер має достеменно постмодерністський характер. Якщо прийняти квір-ідентичність за основу нової політики ідентичності, то ймовірним є зняття базових протиріч, які породжуються есенціально визначеними ідентичностями, адже будь-яка ідентичність стає «чудною», плинною і тимчасовою.

За великим рахунком, входження до культури тимчасових ідентичностей є еквівалентним поверненню до поняття «лояльність», за посередництва якого медієвісти описують і витлумачують поведінку людини Середньовіччя. Та в будь-якому разі, набуде політика ідентичності нового теоретичного базису, чи концепція квір-ідентичності так і залишиться суто теоретичною вправою, найважливішим чинником процесу ідентифікації – етнічної, релігійної, гендерної тощо – залишається дискурсивний чинник, що є достатньою підставою нагадати про визначальну роль культурного виробництва в постмодерну добу.

Таким чином, проаналізувавши низку постмодерних концептів – гра, роль, уявленість, спільнота, винайдена традиція, ідентичність – ми вправі дійти висновку, що сучасна наука цілком полишила теоретичні класичні основи. Та культурна реальність, яку аналізує й витлумачує сучасна психологія, має вельми мало спільного з реаліями кінця ХІХ–початку ХХ століть. Ми ввійшли в добу Постмодерну з її калейдоскопічною мінливістю культурних проявів. Тож, і виклики ХХІ століття є рація аналізувати, витлумачувати й прогнозувати саме з урахуванням ситуації Постмодерну.

Таким чином, є рація вдатися до наступних **висновків**: аналіз становлення та розвитку концепту «особистість» засвідчує, що його витоки – праця Іларіона «Слово про закон і благодать». Уявлення про людину, які ми знаходимо в Іларіона, суголосні базовим концептам тогочасної європейської філософії та теології. Наступний етап концептуалізації «особистості» пов'язаний із актуалізацією в текстах українських авторів філософії гуманізму – провідної течії європейської культури. У феномені сквородинства має місце перетворення гуманізму на самобутній прояв української народної культури. Філософія «Нової релігійної свідомості» та персоналізму відобразили в поняттях філософії ХХ століття питомі уявлення про особистість. Психологія діяльності і, зокрема, концепт «учинку» сформували базові характеристики розуміння «особистості» в українській психології. Раціогуманістичний підхід закладає основи для подальшого розвитку поняття «особистість».

Список використаної літератури:

1. Бушанський В. В. Поняття «гра», «роль» та «ідентичність» у сучасній етнополітології // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Випуск 23. 2018. С. 3–15.

2. Бушанський В. В. Концептуальні метафори і трансгуманізм // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017 / 5–6 (91–92). С. 125–137.
3. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge, 1990. 272 p.

References:

1. V.V. Bushansky Concepts of "game", "role" and "identity" in modern ethnopolitical science // Scientific journal of MP Dragomanov National Pedagogical University. Series 22. Political Science and Methods of Teaching Socio-Political Disciplines. Issue 23. 2018, pp. 3–15.
2. V.V. Bushansky Conceptual metaphors and transhumanism // Scientific notes of IF Kuras, NAS of Ukraine. 2017 / 5-6 (91-92). Pp. 125–137.
3. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge, 1990. 272 p.

Турбан В.В.

Концепт «личности» с точки зрения теории истории понятий

В статье исследуется становление и развитие понятия «личность». Путем использования методологического подхода философской субдисциплины «история понятий», раскрыто исторический контекст становления понятия «личность». В частности, в статье проанализированы представления о личности, которые имеют место в украинской богословской и философской мысли. Исследованы особенности трактовки понятия «личность» в психологических школах. Конкретизированы доминантные трактовки понятия «личность». Исследование понятия «личность» в историческом контексте актуализировало особое внимание к антропологическим представлениям, присущих постмодернистской культуре. Проанализированы сувязни понятия, которые приобрели потребления в психологии - «идентичность», «роль», «игра». В статье обоснован вывод: современная культура ведет к радикальному изменению традиционных представлений о личности, которые появились в XX веке.

Ключевые слова: *личность, понятие «личность», становление, развитие, история понятий.*

Turban V.V.

The “personality” concept in terms of the theory of concepts history

The article investigates the formation and development of the “personality” concept. By using the methodological approach of the “history of concepts” philosophical sub-discipline, we revealed the historical background of the “personality” concept formation. In particular, the article analyzes the perceptions of “personality” presented in Ukrainian theological and philosophical works. The interpretations of the “personality” concept in different psychological schools are investigated. The most important interpretations of the “personality” concept are specified. The performed study of the “personality” concept against the historical background actualized particular attention to anthropological ideas characteristic for the postmodern culture. The related concepts widely used in psychology – “identity”, “role”, “game” - are analyzed also. The article concludes that modern culture leads to radical changes in traditional perceptions of personality emerged in the twentieth century.

Key words: *personality, concept of “personality”, formation, development, history of concepts*